

З огляду на відверто неприязну позицію Єфремова, завуальовану лояльність Кримського та політичну індиферентність Липського Грушевський здавався чи не єдиною на академічному терені особою, здатною очолити ВУАН, стати якщо не слухняною, то хоча б керованою перехідною постаттю на шляху опанування цією важливою установою.

Відклавши академічні вибори на осінь, керівництво УСРР отримало можливість ще пильніше придивитися до справжніх намірів Грушевського. Але водночас воно мало публічно висловити своє ставлення до колишнього політика, а заодно й претендента в президенти ВУАН. У вересні 1926 р. виповнилося 60 років з дня народження академіка. Відзначення його ювілею ще яскравіше продемонструвало усю складність ситуації, що створилася навколо вченого.

(Далі буде)

Держано 01.02.91

Омещаются научно-организаторская деятельность М. С. Грушевского в 1924—1926 гг., сложные отношения ученого с руководством ВУАН и республики.

Методологія та методика історичних досліджень

В. А. Смолій (Київ)

Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті

Зроблено спробу простежити процес еволюції українського козацтва протягом усього періоду його існування. Автор зосереджує увагу на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища — державотворчій функції козацтва та ролі козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянських мас.

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційною увага до проблеми українського козацтва — соціального явища, яке, виникнувши у середньовічну епоху, протягом кількох століть залишалось важливим фактором політичного життя України. Проте від повідомлень хроніки І. Бельського і заключних сторінок Густинського літопису, від популярної статті Старовольського та окремих розділів книги Г. Боплана, від козацьких літописців Г. Грабянки, С. Величка й Самовидця до серйозних наукових розробок цього питання пройшло багато часу. Своєрідними проміжними ланками на шляху до глибокого вивчення проблеми феномену українського козацтва були ранні праці М. І. Костомарова¹, С. М. Соловйова², М. О. Максимовича³, А. О. Скальковського⁴ та інших істориків.

¹ Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова.— К., 1928.

² Соловьев С. М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // Отечественные записки.— 1848.— № 11; 12.

³ Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1876.— Т. 1.

⁴ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.— Ч. 1—3.— Одесса, 1884—1886.

Нову якість у дослідженні проблеми та появу оригінальних історіософських поглядів започаткували праці відомого українського історика В. Б. Антоновича. Зокрема, у 1863 р. з'явилася його передмова до третьої частини першого тому «Архива Юго-Западной России», у якій виразно простежується своєрідне авторське трактування цієї складної і багатогранної проблеми. Наступний етап у дослідженні питання тісно пов'язаний з іменами П. О. Куліша (насамперед, його «Историей воссоединения Руси». — СПб., 1874—1877. — Т. 1—3), Д. І. Яворницького (зокрема, «Историей запорожских козаков». — СПб, 1892—1897. — Т. 1—3), пізнішими працями М. І. Костомарова⁵, а також дослідженнями І. Каманіна⁶, В. Б. Антоновича⁷, А. Стороженка⁸. Справжньою енциклопедією українського козацтва стали праці М. С. Грушевського, зокрема сьомий і восьмий томи монументальної «Історії України-Руси», відомі під назвою «Історія української козащини».

Широким діапазоном творчих інтересів, зіткненням різних думок і напрямів (порівняймо, наприклад, ідеї П. Куліша та А. Стороженка з поглядами В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського), на жаль, не може похвалитися радянська історіографія. Цю проблематику, по суті, репрезентують лише декілька прізвищ (М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистый, В. О. Голобуцький, О. М. Апанович), що, звичайно, було недостатньо для такої важливої проблеми. Не випадково протягом кількох останніх десятиліть у республіці не з'явилося жодної серйозної наукової праці з історії українського козацтва. Короткий історіографічний огляд проблеми був би далеко не повним без урахування творчого доробку ще однієї групи істориків — вчених західних українознавчих центрів (М. Андрусяк, Г. Гаецький, В. Баран, Ф. Сисін, Л. Винар), які не припиняли її розробки.

Звичайно, не всі думки й висновки істориків витримали випробування часом. Деякі з них диктувалися кон'юнктурними міркуваннями, інші ґрунтувалися на обмеженому колі джерел, а тому були поверховими і не закріпилися у спеціальній літературі. Однак усі вони становлять частку єдиного історіографічного процесу, і їх урахування є неодмінною умовою дальших наукових студій учених різних шкіл і напрямів.

Важливо наголосити і на помітних диспропорціях у дослідженні проблеми. Окремі її аспекти розроблені більш глибоко, інших — дослідники торкалися лише принагідно, і вони не стали об'єктом спеціального вивчення.

Враховуючи це, автор даної статті прагне простежити еволюційний шлях розвитку українського козацтва, зосередитися на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища. Поява у XV ст. в південних степах вільного населення (безперечно, 1489, 1492 і наступні роки, коли на сторінках хронік уперше згадується козацтво, — дати умовні), і вони лише відбивали історичні реалії, започатковані значно раніше) була відкликана логікою попереднього історичного розвитку. Причини, які зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники. Ігнорування чи, навпаки, гіпертрофоване зображення будь-якого з них призводить до спотвореної, деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва. Пояснюючи причини його виникнення, очевидно, недо-

⁵ Костомаров Н. И. Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. — 1870. — № 1; 2; Костомаров Н. И. О казаках // Русская старина. — 1878. — № 3.

⁶ Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Киев, 1894. — Кн. 8.

⁷ Антонович В. Б. Коротка історія козащини. — Коломия, 1912.

⁸ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — Киев, 1904.

цільно надавати пріоритет уходницьким заняттям населення перед необхідністю захисту південного порубіжжя від вторгнень татар або акцентувати увагу на значенні втеч як однієї з форм соціальної боротьби в ущерб іншим факторам. З певністю можна твердити лише одне — південні степові райони стали у XV ст. (і не лише тоді — згадаймо попередників козаків, так званих бродників, що існували тут значно раніше) тією місцевістю, де збиралися представники різних соціальних категорій населення — часто з різноманітними інтересами, далеко не однозначною мотивацією своїх дій і вчинків та початковим імпульсом, що змусив їх залишити обжиті місця й вирушити у повні небезпеки, але вільні степові райони. Історичні реалії, що спричинили появу козацтва, далеко не завжди вкладаються у найпереконливіші теоретичні постулати і положення, висловлені як авторитетними вченими, так і менш відомими дослідниками.

Аналіз структур таких типологічно спільних явищ, як українське та донське козацтво, таборити в Чехії та граничари в Хорватії, наводить на думку про існування певних закономірностей процесу організації вільного населення, не обмеженого жорсткими правовими нормами феодальної держави. В різних районах, але в рамках приблизно того самого хронологічного відрізка (XV—XVI ст.) виникли й активно функціонували соціальні явища, які мали багато спільних рис у внутрішньому устрої, господарських і військових заняттях членів общин і т. п. Щоправда, в майбутньому кожна з цих суспільних структур пішла різними еволюційними шляхами. На відміну від таборитів та граничар і навіть від донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, останнє еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. А після Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. воно перетворилося на категорію населення, яка в соціальній структурі тогочасного суспільства зайняла велику питому вагу і через інтереси якої переломлювалася практично вся політика українського гетьманату.

Формування козацтва як стану — процес складний і довготривалий. Безперечно, глибоко правий М. С. Грушевський, коли говорить, що лише на рубежі XVI—XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу із своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами⁹. Справді, між козаком-уходником, степовим воїном-добувачем XV — першої половини XVI ст. і козаком — борцем за всенародні інтереси кінця XVI — початку XVII ст. лежала прірва. На перший погляд видається, нібито мало що могло змінитися у психології, системі ціннісних орієнтирів та політичному мисленні козаків за порівняно невеликий проміжок часу. (У контексті феодальної доби, для якої характерний надзвичайний консерватизм, це був справді період незначний. Адже відомо, як повільно й болісно розвивалося середньовічне селянство). Та це лише на перший погляд. Суспільні реалії були такими, що козацтво змогло пройти період свого зародження, становлення і розвитку значно швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства. На це були свої причини.

Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки феодальної становості (хоч і розвивалася в межах феодальної формації). Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком. Не викликає сумніву той факт, що вже з XVI ст. козацькі господарства несли в собі значні потенційні можливості, у яких добре помітні риси буржуазного способу виробництва. Про це свідчить характер виробни-

⁹ Грушевський М. История украинского козачества.— Спб., 1913.— Т. 1.— С. 97.

чих відносин, що склалися в зимівниках — застосування у них найма-ної праці, широкий товарний характер козацьких господарств тощо. Найбільш повно ці процеси виявилися вже в XVII, а особливо у XVIII ст.¹⁰ Після Визвольної війни, коли практично було знищене велике феодальне землеволодіння польських магнатів, ліквідована панщина і принаймні 60% населення оголосило себе козаками, новий тип господарства став домінуючим не лише на Запорозжі, а й на Лівобережній Україні та Слобожанщині, а протягом певного часу і в південно-східних повітах Правобережжя. Гадаємо, що саме в руслі попередніх традицій (звичайно, з поправкою на нові умови) йшов розвиток, зокрема, сільського господарства і в південних районах України, які переживали наприкінці XVIII — початку XIX ст. інтенсивну колонізацію. Не випадковим було й те, що процес розвитку феодально-кріпосницьких відносин істотно пришвидшився після ліквідації інституту гетьманства, знищення Запорозької Січі та полкового адміністративно-територіального устрою на Лівобережжі. Ось чому, на наш погляд, не переконливо звучать думки окремих дослідників, які не тільки не бачать у козацтві носія більш прогресивних виробничих відносин, а твердять, що воно репрезентувало рудименти минулих часів¹¹.

Іншим важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку й відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Школу козацтва (зокрема, запорозького) пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель — бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Уклад життя, пов'язаний з постійним переміщенням і контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й зарубіжних держав, ламав у колишніх селян традиційні стереотипи, формував у них якісно нове світобачення, що ґрунтувалося не лише на суспільній практиці окремого села чи регіону, а на прикладах всеукраїнського і навіть європейського масштабу. Особа, яка деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його вже не звичайним дрібним шляхтичем або забитим темрявою селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства.

Розвиток козацтва як окремого стану привів до створення ним у 50-х роках XVI ст. своєї військово-політичної організації. Козацтво заснувало Запорозьку Січ, але водночас сама Запорозька Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на дальшу еволюцію політичних поглядів козацтва. Відтоді і воно, і творіння його рук, розуму й серця розвиваються паралельно, дають суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих воєначальників, виводять Україну на терен широкого міжнародного життя.

Господарське та суспільне конституювання козацтва супроводжувалося втягненням його у соціально-визвольний рух, що розгортався на українських землях протягом XV—XVIII ст. Ці два соціальні явища також були діалектично взаємозв'язані. З одного боку, козацтво і, зокрема, Запорозька Січ, поставляли широким масам повстанців кадри вмілих організаторів і керівників загонів (згадаймо імена К. Косинського, Т. Федоровича, П. Бута (Павлюка), Я. Острянина), а з другого — сам визвольний рух, його масштаби та широка соціальна периферія (в т. ч. українська шляхта, міщанство, православне духовенство) сприятливо позначалися на формуванні суспільної, зокрема політичної, свідомості козацтва, прилучали до державницьких устремлінь частину

¹⁰ Голобубський В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734—1775).— К., 1961.

¹¹ Никитин Н. И. О формационной природе ранних казацких сообществ : (К постановке вопроса) // Феодализм в России : Сб. статей и воспоминаний, посвященных памяти акад. Л. А. Черепнина.— М., 1987.— С. 240.

політичних та релігійних кіл України. Участь у визвольному русі, незалежно від часу та обставин, дала можливість козакам висунутися в авангард численних народних повстань і виступів, завоювати їм заслужений авторитет серед широких народних мас.

Проте, безперечно, рубіжною віхою на шляху розвитку козацтва як стану були події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Гадаємо, слід розрізняти два аспекти цього питання: по-перше, бурхливе кількісне зростання козацтва, яке в деяких регіонах, по суті, перетворилося на основну групу населення України, і, по-друге, якісні зміни, що відбулися в його становищі. Адже з гнаного, практично поставленого поза законом Речі Посполитої стану козацтво перетворилося на стан привілейований, такий, що репрезентував соціально-економічну основу гетьманської України, її політичний устрій та ідеологію («Березневі» статті 1654 і договірні умови наступних років українських гетьманів з царським урядом)¹². Але трагедія козацтва як стану полягала в тому, що воно в нових історичних умовах, породжених Переяславським актом 1654 р., поступово почало втрачати свій господарський та суспільно-політичний потенціал. Це був складний і тривалий процес. Він розтягнувся на багато десятиліть і не завжди відзначався послідовністю.

У політиці царського уряду щодо козацтва спостерігалися періоди потепління і навіть тимчасового відходу від традиційної жорсткої лінії, повернення йому окремих прав, обмеження феодалських повинностей тощо¹³. Проте в умовах наступу феодално-кріпосницької реакції та самодержавної стихійної потенціальної можливості козацтва як стану дрібних виробників не могли бути реалізовані. Рано чи пізно тенденція до утвердження в суспільному господарстві України нового типу відносин — буржуазних, що їх репрезентували козаки, була насильно перервана. Реорганізоване козацтво переводилося в одну з категорій державних селян, які розвивалися вже не всупереч, а в загальному руслі еволюції феодалізму, а пізніше буржуазного способу виробництва¹⁴.

За цими етапами розвитку українського козацтва приховуються інші, не менш значні події. Проте на шляхах його історичної еволюції відзначимо як мінімум два аспекти, повз які не може пройти жодний дослідник. *Перший* з них стосується державотворчої функції козацтва. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) — представників українських князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме вони перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.). Феномен цього явища полягав у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу. Утворення Запорозької Січі, яка була дітищем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася історичними формами, які далеко не адекватно відображали базисну основу феодалного суспільства. Сьогодні можна дискутувати навколо загальнотеоретичних питань історії держави і права та їх співвідношення із специфікою державотворчості часів Запорозької Січі. Але жодний серйозний дослідник не може заперечу-

¹² Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.

¹³ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.— Киев, 1988.

¹⁴ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы.— Киев, 1989.

вати того факту, що в силу історичних обставин Запорозька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який виконував функції Української держави. Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не відразу. Потрібний був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення і місце в політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України від руйнівних вторгнень орд Кримського ханства. По суті, ще задовго до утворення Січі на Хортиці (згодом на інших дніпровських островах) козаки виступили тією військовою структурою, що стримувала агресивні устремління татар щодо українського народу, які поряд з іншими негативними факторами поставили його на грань втрати своєї етнічної самобутності.

Члени запорозької общини виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, мав вигляд справжньої політичної аномалії на тлі безмежного панування феодальних відносин. Проста, але життєздатна система законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (Кіш Війська Запорозького) органів влади ґрунтувалася на демократичних традиціях. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Висока виживаність Січі забезпечувалася також внутріобщинною демократією, рівністю всіх членів громади перед давньовічовими звичаями та правами. На питання, чи могла Запорозька Січ існувати в інших суспільних формах, відповідь може бути лише негативною. Але пояснюється цей факт не лише особливостями характеру українського етносу, а насамперед історичною ситуацією. Справді, оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, а пізніше царська Росія), Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови — відносної внутрішньої стабільності та громадянського миру. Гострі соціальні конфлікти в середовищі січової громади неминуче вели б до її розколу та ослаблення, до перетворення на легку здобич власних та іноетнічних феодалів. Звичайно, історична реальність була такою, що Запорозжя також не уникло внутріштанових суперечностей та конфліктів. Особливо посилюлися вони в останній період існування Січі. Майнова нерівність, а згодом і соціальна диференціація неминуче зумовлювали наростання конфронтаційних настроїв у запорозькому середовищі, які час від часу виливалися у прямі сутички між козацькою сірою і власниками зимівників та старшиною.

Для Запорозької Січі протягом багатьох десятиліть її функціонування характерний якнайширший спектр політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів¹⁵. З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, а зосереджує свою увагу на вирішенні фундаментальних питань. Так, намітився союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Брестської церковної унії 1596 р. почало зазнавати утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої.

Окремі симптоми такої злуки можна простежити вже під час повстання 1593—1596 рр. під керівництвом С. Наливайка¹⁶. Однак з усією

¹⁵ Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — Киев, 1987.

¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1863. — Ч. 3. — т. 1. — С. 77 (далі — Архив ЮЗР).

визначеністю ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед Київським гродським судом (1610 р.). У ній відкрито декларувалися думки про те, що, «...яко сынове тоєж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска козаков Запорожских,... именем тых своих товаришов, на послуге Речи Посполитое при его королевское милости будучых в земли Московской, до их милости панов народов тоє православное веры и релии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах и не отмитных переставати головы против... упорови квалт в релєи нашої старожитной православной чинить хотячи, протестуемся з докладом того для достаточнишого в той мери поступку...»¹⁷.

Це не поодиноким згадка такого змісту на сторінках актового матеріалу. Відтоді боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їх симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один з основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Козацькі депутати неодноразово втручалися у сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої пропозиції в місцеві та вищі органи судової влади Речі Посполитої¹⁸. Разом з тим діяльність Коша Війська Запорозького не обмежувалася лише цією формою підтримки православних. У 1620 р. Запорожжя, в особі гетьмана Петра Сагайдачного, взяло якнайактивнішу участь у політичній акції загальноукраїнського значення — відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита та п'ятьох єпископів). Відтоді протягом десятиліть запорожці справою своєї совісті та честі вважали боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова лінія Коша, якої він (за винятком хіба що деякого часу в 1625—1629 рр.) дотримувався у переговорах з Варшавським двором. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Її безпосередні та більш віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження таких ознак українського етносу, як самобутність його мови, культури, звичаїв тощо.

Існування Запорозької Січі, як цілком самостійної політичної сили, *de facto* було визнано в міжнародному світі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Росії, Кримського ханства та інших країн. Він укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції. Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою (до речі, козаки істотно збагатили арсенал засобів військового мистецтва) були добре відомі за межами України. Участь козацьких загонів в окремих воєнних кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й існування держави.

У різні періоди свого існування Запорозька Січ ніколи не була «республікою в собі». Всупереч існуючим політичним кордонам вона завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі. Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні та етнічні суперечності, генерувала в середовищі козацтва нові ідеї. Вже перші великі повстання кінця XVI ст. засвідчили, що в середовищі козацтва з'явилися настрої, основний зміст яких фокусувався на думці про запровадження на визволених з-під влади шляхти територіях «ко-

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1865.— т. 2.— С. 59.

¹⁸ Жукович П. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595—1600).— СПб., 1897; Жукович П. Сеймовая борьба православного западноукраинского дворянства с церковной унией.— СПб., 1903—1908.— Вып. 1—6.

зацьких порядків»¹⁹. Про радикальність дій повсталих свідчить цілий ряд документів. За словами черкаського і канівського старости О. Вишневецького, козаки прагнуть «перевернути до кінця все пограниччя і нас (шляхту.— В. С.) усіх знищити»²⁰. У 1613 р. спеціальна сеймова постанова змушена була константувати, що «ці люди (козаки.— В. С.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, вибравши собі своїх старших і суддів, і не хочуть підкорятися ніяким судам, крім своїх отаманських...»²¹. У 1616 р. польський сейм знову визнав той факт, що козаки не визнають «...ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і керівників... У великій Речі Посполитій утворилася інша республіка»²². Постанови, ухвалені польським сеймом, не містили якихось особливих перебільшень. Справді, покозачення селянства в українських воеводствах уже на початку XVII ст. набрало настільки масового характеру і вилилося в такі широкомасштабні процеси, що це стало предметом гострих політичних дискусій на засіданнях місцевих та Варшавського сеймів.

Державотворча практика на Україні та вклад у її розвиток Запорозької Січі, безперечно, не обмежувалися кінцем XVI — першою половиною XVII ст. Ця практика мала більш глибокий і довготривалий характер. Її традиції, позитивні й негативні сторони були засвоєні і творчо використані Богданом Хмельницьким у наступний період, коли побудова Української держави була практично здійснена²³. Аналізуючи розвиток Запорозжя після 1654 р., слід зазначити, що його роль політичного лідера на Україні помітно підупала. Це цілком зрозуміло, коли враховувати той факт, що центр суспільного життя молодій державі перемістився на Гетьманщину. Щоправда, ще деякий час (особливо в 50—70-ті роки XVII ст.) Кіш Війська Запорозького прагнув (і не безуспішно) відігравати роль арбітра у внутріполітичних конфліктах та суперечках, які виникали між тими чи іншими ворогуючими силами. Проте гетьмани, особливо лівобережні, намагалися не допустити надмірного втручання Січі у політичні справи. Так було за Б. Хмельницького, так залишилося й за його наступників.

Другий важливий аспект досліджуваної проблеми — це роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства. Значення цього фактора переоцінити важко. Протягом кількох століть він залишався одним з важливих важелів, здатних приводити у постійний рух цю інертну, консервативну масу. Адже вперше селянин побачив перед собою земний і реальний суспільний ідеал. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї. Це означало появу нової якості у його свідомості. З кінця XVI ст. прагнення до здобуття козацького імунітету стало загальноукраїнським явищем. Воно охоплює дедалі ширші території, різні категорії населення. Окремі політичні діячі добре розуміли, чим можуть загрожувати для Речі Посполитої ці глибинні і не завжди контрольовані суспільні процеси. Коронний гетьман Ста-

¹⁹ Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 205.

²⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego.— Kraków, 1868.— S. 27.

²¹ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 3.— S. 107.

²² Ibid.— S. 111.

²³ Детальніше про це див.: Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 19.

ніслав Жолкевський дивився даліше і глибше багатьох своїх сучасників, коли писав, що «з часом той вогонь може і в дальших сторонах вчинити щось небезпечно і прикре для Речі Посполитої. Те хлопство, яке з природи своєї народу шляхетському не є приязне, може наважитися й на дещо інше та гірше, коли його занедбати»²⁴. Йому вторив пізніше один з великих українських магнатів Ю. Зборовський, який також писав: «Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, є ще дві речі над тим: великий авторитет їх злодійства і явна або скрита прихильність до них трохи не всієї Київської землі й Білорусії. Міста королівські і приватні, доми шляхетські, одні явно, інші потайні, через страх сприяють їм і бажають всякого успіху і великими приятелями своїми вважають в утиску своїм». Далі він продовжує: «Всі ті руські краї, що почасти вважають себе пригнобленими панською владою, почасти нарікають на ту унію по своїй дурості, безсумніву, рушили б (за козаками.— В. С.) і шукали б помсти разом з ними»²⁵. Це далеко не безпідставні побоювання українського магната. Історична реальність перевершила найпохмуріші прогнози представників панівних верств Речі Посполитої. У королівській пропозиції на сейм (1615 р.) прямо зазначалося, що до козаків «йшли... неоселі, йшли засудженці, йшли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, зарвавши у панів — так, що мало хто і до плуга мав людей на Поділю»²⁶. Інтенсивне збільшення козацького населення (згідно даних люстрацій ряду Подністровських староств число послухних і непослухних дворів коливалося у пропорції 1:5) було не лише показником певних структурних змін у становому складі населення цього регіону. Воно свідчило також про те, що з'явилася і швидко набирала широких потенційних можливостей соціальна сила, яка по своєму зробила своєрідний переворот в умах багатотисячної селянської маси України.

Проте, як зазначалося, нові якісні зміни в суспільну свідомість українського селянства внесла Визвольна війна. Вона матеріалізувала козацький ідеал на величезній території українських земель. В козацький стан, за свідченням Самовидця, перейшли «хто и нігди козацтва не знал»²⁷. Відтоді проблема належності до козацтва стала чи не лейтмотивом визвольної боротьби селянських мас українських земель протягом другої половини XVII—XVIII ст. (власне це питання не втратило своєї актуальності і в XIX ст.). На тривалому історичному шляху воно виявлялося з різною інтенсивністю у певні періоди та в певних регіонах, виступало як самостійне або ж було складовою частиною інших форм соціального протесту. Залежно від обставин прагнення до козацького ідеалу служило свого роду захисною реакцією з боку окремого селянина чи сільської громади, або, набуваючи більш-менш викинченої форми, у концентрованому вигляді звучало зі сторінок знаменитих наказів депутатам у Комісію по підготовці нового Уложення (1767 р.), у свідченнях старожилів під час складання Генеральних слідств про маєтності Лівобережної України (1729—1731 рр.), в багатющій фольклорній спадщині народу.

Разом з тим козацький ідеал став не лише ідейним надбанням селянсько-козацьких мас України. З часом він перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень, на життєздатний матеріал для створюваної ними соціальної будови. Згадувані вже «козацький присуд» і «козацькі порядки» в практичній діяльності повсталого народу означали не що інше, як створення власних органів управління, побудованих на зразок козацького кола, виведення цілих сіл та регіонів з-під юрисдикції шляхти, проведення ряду радикальних соціальних

²⁴ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— 1901.— Т. 15.— С. 147.

²⁵ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 179.

²⁶ Там же.— С. 165.

²⁷ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 51.

реформ (ліквідація великого феодального землеволодіння і відробіткової ренти, перерозподіл земельних угідь у середині громади та ін.). Переломним у розвитку соціальної практики народу стала середина XVII ст. Уявлення про те, що своє становище можна докорінно змінити лише за допомогою зброї, міцно закріпилося в свідомості козаків і селян. Не випадково найбільш блискучі результати в реалізації соціальних конструкцій, основу яких становив козацький ідеал, припадають саме на другу половину XVII—XVIII ст.

Існування козацького імунітету справляло, безперечно, величезний вплив на думки та настрої представників інших станів населення України. Але водночас і паралельно з цим розвивалися різні сфери суспільної свідомості самого козацтва. У досить широкій палітрі ідей і поглядів, що висувалися козацтвом, одне з перших місць займали соціальні питання. Та поряд з ними на сторінках козацьких документів з'явилися й вимоги політичного характеру, що свідчило про помітні зрушення у свідомості цієї категорії населення. До такого роду вимог, як уже зазначалося, слід насамперед віднести поставлену перед польським сеймом вимогу визнати й узаконити діяльність православної церковної ієрархії. Вона не зникла протягом багатьох років і, по суті, становила одну з провідних ідей козацьких документів. Інший комплекс питань, які порушувалися у 20—30-х роках XVII ст. представниками козацтва, стосувався створення змішаного суду для розгляду позовів козаків і шляхти (1627 р.)²⁸, дозволу взяти козакам участь у виборах нового короля тощо²⁹. В цей час з'являється й така нетрадиційна вимога (незабаром вона стала традиційною), як закріплення за козаками прав і вольностей, що «належать людям рицарським»³⁰. Зафіксована вперше на початку 30-х років вона вже не зникла з козацьких документів майже до початку Визвольної війни. Висувалася ця вимога як у відносно мирні періоди розвитку історичного процесу, так і в роки збройних повстань (наприклад, універсали П. Бута (Павлюка), Я. Острянина, К. Скидана та ін.). Можна по-різному інтерпретувати посилення авторів документів на тези про «золоті вольності наші» або вимогу боротися за «славу нашу рицарську» тощо³¹. Суть, на нашу думку, полягає насамперед у тому, що козацтво, висунувши ці вимоги, прагнуло закріпитися в політичній ситуації Речі Посполитої як повноцінний суб'єкт тогочасного польського права (звідси й намагання урівнятися із шляхтою — «людьми рицарськими»).

Визвольна війна докорінно змінила становище українського козацтва, що перетворилося на панівну верству тогочасного суспільства. Прилучення козаків до політичного життя відкрило нові горизонти у формуванні його світоглядних уявлень, виробленні політичної програми (власне, вона й була реалізована Б. Хмельницьким у процесі створення Української держави) тощо. Але, на жаль, у наступний час цей зріз суспільної свідомості козацтва розвивався не в напрямі кристалізації, збагачення та поглиблення поглядів політичного характеру (виняток становлять Конституція Пилипа Орлика і, з певними застереженнями, Гадяцький договір 1658 р.), а в основному спрямовувався на обґрунтування тих прав, які воно завоювало в ході війни і які поступово почало втрачати вже з перших повоєнних років. У цьому контексті значний інтерес становлять козацькі накази у Кемісію по підготовці нового Уложення. Більш як через 130 років знову була реанімована вимога про підтвердження козацтву, тепер уже царським урядом, «малороссийских прав, вольностей и обыкновений». Аналіз цих докумен-

²⁸ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 187—188.

²⁹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования).— Киев, 1883.— Т. 1.— С. 407.

³⁰ Там же.

³¹ Див.: Лепявко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики.— К., 1990.— С. 97—98.

тів свідчить, що поняття «вольности и обыкновенія» далеко не отожднювалися лише з господарськими заняттями козаків. Вони висловлювали впевненість, що «Березневі статті» 1654 р., по суті, передбачали закріплення за «заслуженими» козаками прав російського дворянства. А це, крім переваг економічного характеру, на їх думку, означало відновлення інституту гетьманства і вибори старшин усіх рангів «вольними голосами». Накази вимагали припинити втручання у внутрішнє життя Гетьманщини царських воевод та інших чиновників. У них висловлювався сумнів у доцільності реорганізації судових органів і містилася вимога повернення до правових норм і порядків періоду Визвольної війни³². Показово, що майже в таких самих термінологічних формулюваннях ідея реставрації традиційних суспільно-політичних структур висловлювалася і в наказах так званих військових обивателів (тобто колишніх козаків) Слобідської України і навіть — козацького населення Новоросійської губернії³³⁻³⁴.

В цілому українське козацтво пройшло тривалий і складний шлях свого розвитку. Виникнувши у Подніпров'ї, воно з часом поширилося на інші українські землі, стало панівною групою населення на Лівобережжі, Слобожанщині, і, звичайно, в Запорозжжі. На історичну еволюцію козацтва Визвольна війна справила неоднозначний вплив. З одного боку, вона різко стимулювала зростання козацького населення, закріпила за ним ряд економічних і політичних прав, а з другого, у централізованій, абсолютистській Російській державі українське козацтво (як, до речі, і донське та яїцьке) практично було позбавлено перспектив для свого дальшого розвитку. Процес сходження із соціальної й політичної арени цієї категорії населення також був досить тривалим. Він адекватно відбивав два явища в тогочасному суспільстві: по-перше, поступову реставрацію феодально-кріпосницьких порядків і, по-друге, наступ царизму на автономію України на інкорпорацію її в державні структури Російської імперії.

Насамперед було ліквідоване слобідське козацтво (1765 р.), тобто акція стосувалася регіону, найбільш тісно економічно та політично зв'язаного з Росією. Наступним етапом на шляху ліквідації козацтва як окремого стану стало знищення Запорозької Січі (1775 р.). Причини, що зумовили цю акцію Катерини II, історики пояснюють по-різному. Якщо не торкатися крайніх та кон'юнктурних міркувань, то вчені, як правило, говорили про причини класового або військово-стратегічного характеру. Тим часом аналіз царського маніфесту від 3 серпня 1775 р. свідчить, що в основі цієї акції лежали три групи причин — соціальні, економічні та політичні. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Запорозька Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українських селян. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запорозжжя (збільшення кількості населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу). По-третє, царизм не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорозької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який суперечив загальноімперським нормам і порядкам. Лейтмотивом усіх звинувачень, що містяться в царському маніфесті, стала теза про те, що, «заводячи власне хліборобство, вони (запорозжці.— В. С.) розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамопитим управлінням...»³⁵. Лише на декілька років пережило за-

³² Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.— Киев, 1889.— С. 157, 158, 164.

³³⁻³⁴ Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 119, 153 зв., 206; ч. 12, арк. 114.

³⁵ Полн. собр. законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. 20.— № 13354.

порожців городове козацтво Лівобережної України, яке було реорганізоване в регулярні полки карабінерів (1783—1784 рр.). Ще на початку XVIII ст. припинило існування правобережне козацтво, останні сторінки історії якого тісно пов'язані з іменами С. Палія, А. Абазіна, Самуся (Самійла Івановича), З. Іскри. Звичайно, в ряді місцевостей України у структурі населення продовжував зберігатися прошарок козацтва, прирівняного до державного селянства, але воно, по суті, було соціальним реліктом і вже не могло визначати ні економічного, ні політичного, ні психологічного стану тогочасного суспільства.

Разом з тим існування козацтва не минуло (і не могло минути) безслідно в історії українського народу. Воно наклало глибокий відбиток на всі сторони його життя, справило відповідний вплив не лише на зміни в соціальній структурі населення, а й на економічний розвиток (формування капіталістичного укладу), політичну ситуацію (створення держави), етнокультурні процеси (конституювання народності і переростання її у націю) на Україні. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості селянських мас, забезпечило появу в них нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів «українець» і «козак» також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України та її народу.

Одержано 07.02.91

Предпринята попытка проследить процесс эволюции украинского казачества на протяжении всего периода его существования. Автор сосредоточивает внимание на рубежных веках и наиболее принципиальных, на его взгляд, вопросах истории этого социального явления — государственно-созидательной функции казачества и роли казачьего идеала в развитии социальной активности крестьянских масс.